

Identitás és reprezentáció

Interjú *Daróczi Ágnessel*
és *Bársony Jánossal*

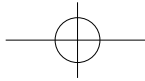
Replika: Egyetértetek-e azzal, hogy a cigányokról alkotott populáris, néha fantasztikus képek befolyásolják a romák mindennapi életét?

D. Á.: Feltétlenül. A mindenkori közgondolkodás – akár elfogadó, akár elutasító – kihat az emberek sorsára. Ezért nem mindegy, milyen képet kapnak a romákról a tömegkommunikációból. Nem mindegy sem a romák, sem a gázsók számára, mert a közhangulat, annak békés vagy ellenséges mivolta mindannyiunkat egyformán érint. Számomra ennek tudatában van különös jelentősége annak, hogy a roma-kép kialakításához én magam is hozzájárulhatok televíziósként.

A közelmúlt sztereotípiáit megnézve megállapítható, hogy a közgondolkodás legtöbbször előítéletesen gondolkodik: „a cigányok munkakerülők, koszosak, bűnözők, felszedik a parkettát és azzal tüzelnek”, mondják. Szó sincs róla azonban, hogy ezek a képek véletlenül alakultak volna ki, tudatos politikai szándék volt mögöttük: számtalan esetben egyedi cselekmények

felnagyításának, általánosításának eredményei. Vegyünk csak egyetlen példát: a munkakerülés közveszélyes bűncselekmény volt a szocializmus idején, akkor is, amikor már nem volt elég munkahely, és egyébként is a munkaerő oda megy, ahol a legjobban fizetik. A romák a gazdasági törvényszerűségek szerint mentek a jobban fizető munkahelyre, hogy el tudják tartani a családjukat, de éppen mert dolgozni akartak, vándormadaraknak, megbízhatatlannak könyvelték el őket. Személyek hibájaként tüntették fel a struktúra hibáját, hiszen elfelejtettek elég lakóhelyet építeni ott, ahol a munkahelyeket hozták létre. Márpedig így, a családtól távol, a románok több erőfeszítésre volt szüksége, hogy meg tudjon maradni a munkában. A mezőgazdaságban kínálkozó, jól fizető idénymunkák és a nagycsaládban adódó betegségek és halálesetek miatt természetesen magas volt a munkahelyi hiányzás, de hasonlóan alakult, mint a nem-roma vendégmunkásoknál, illetve más nagycsaládosoknál. Ezeket a hiányosságokat kisebbség-specifikus tulajdonságként tüntették fel, holott nagyjából gazdasági törvényszerűségek következményei, és ezzel mérhetetlen károkat okoztak.

A politikai szándék jól kitapinthatóan kettős volt: az asszimilációt erőltették, és tagadták a létező szegénységet. Az ideológia az volt, hogy aki szegény, az cigány, de ők meg a saját hibájukból vannak ebben a helyzetben. És a cigány identitáshoz így csupa negatívum kapcsolódik.

Oroszországban és Csehországban széles körben elterjedt az az elképzelés, hogy a romák képtelenek igazi hazafiak lenni. Magyarországon elfogadják-e a gázsók, hogy a romák magukat magyar állampolgárnak tekintik?

D. Á.: A túlnyomó többség igen, csak kivételesen kevesen nem: kisebb csoportok vannak, melyek ezt tagadják. Emögött ott van a hétszáz éves közös történelem. Egyrészt több mint kétszáz évvel ezelőtt Mária Terézia, amikor meghozta a maga rendeleteit, körülbelül a *Ratio Educationis* idejében, akkor például megtiltotta a cigányoknak a saját viseletük hordását, anyanyelvük használatát, az egymás közötti házasodást. Elvették a gyerekeiket, parasztszaládokhoz adták őket felnevelni, és bevezették az úgynevezett „újmagyar” kifejezést is.

Tehát már abban az időben létezett egy erős asszimilációs politika. Másrészt azt is tudni érdemes, hogy a 16. század végén és 17. század elején, a Bocskai szabadságharc vezérkari főnöke, a hajdúk hadseregarancsnoka cigány volt. Lippai Balázs volt a neve. Aztán nemcsak a hajdúk között volt nagyon sok roma, hanem a Rákóczi-féle szabadságharcban is sokan vettek részt. Cinka Panna, akit az egész ország a leghíresebb cigányzenésznőként tart számon, éppen a Rákóczi-szabadságharc kapcsán lett híres.

Nem szabad elfelednünk, hogy a 18–19. században, sőt e század közepéig is a cigány zene volt a nemzeti zene, a magyarországi hazafias zene. Ennek megint két gyökere van. Az egyik az, hogy a zene szolgáltatói nagyon gyakran romák voltak, így saját hagyományaik és a korabeli műzene sajátosságai általuk ötvöződtek, új egységgé váltak a korábbi magyar zenei értékekkel, tehát ténylegesen hozzájárultak a nemzeti zene kialakulásához. A másik, hogy a 48-as szabadságharcban minden egyes nemzetőr zászlóaljnak voltak tábori zenészei, akik romák voltak. Romák voltak a nemzeti identitás ébrentartói a zenében az elbukott szabadságharc után. Romák voltak a „sírva vigadás” szolgáltatói.

Oroszországban a cári arisztokrácia iránti nosztalgikus vonzódásnak is a romák voltak a katalizátorai...

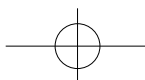
D. Á.: De Magyarországon ez a nosztalgia nemcsak az arisztokráciához kötődik. A polgárőrök egyszerű hazafiak voltak, minden társadalmi rétegből. Nem volt olyan család, amelyiknek ne lett volna a harcot megjárt hazafia vagy éppen áldozata. Tehát a roma identitás, miként a németeké, zsidóké is, a magyar nemzeti tudattal kötődött össze.

B. J.: A hat-hétszáz év együttélés során a romák néha alárendelt, néha mellérendelt viszonyban voltak a magyarokkal. A magyar gazdasági rendszerben például meghatározott helyet foglaltak el, egyfajta szolgáltatói viszonyban voltak, évszázadokon keresztül.

D. Á.: Déri Gyula írja 1905-ben, a *Cigányok Európában* című könyvében, hogy a 17. században a községi kovácsházak nagy részét romák bérelték, romák lakták. A falusi kovácsoknak még a múlt században is jelentős része roma volt.

Mennyire élő az emléke a romák között a történelem során ellenük elkövetett sérelmeknek? Például a második világháború alatti roma holocaustnak vagy a 19. századi romániai rabszolgaságnak?

D. Á.: Mi tudunk ezekről, itt van nálunk Kogelniceanu *A parasztság sorsának könnyítése* című kötete is. De sem ezt, sem a holocaust roma áldozatait nem tanítják a történelemben. Nagyon érdekes, hogy például amikor nemzetközi konferenciákon közlöm a tényt, hogy a romániai romákat csak az 1800-as évek közepén, második felében szabadították fel a rabszolgaság alól, és hogy addig a különböző klastromok, monostorok, apátságok szolgálói voltak és eladhatóak voltak, akkor nemzetközi nyilvánosság előtt elkezdnek velem vitatkozni, hogy én biztosan valamit félreértettem, hogy azok jobbágyok voltak. Mondom, nem jobbágyok,

rabszolgák voltak. A probléma az, hogy Magyarországon a romák történelmét nem tanítják. Még a kutatása se nagyon indult be. Hogy mennyire nagy a történelemírás felelőssége, arra egy példa, hogy a nyolcvanas évek közepén a roma holocausttal kapcsolatos első filmet a mi piszkálásunkra, kezdeményezésünkre csinálta Lojtkó Lakatos József roma filmrendező. Ez volt a vizsgafilmje a főiskolán. De azóta sem indult be komolyabb gyűjtés ez ügyben.

Már a televíziónál dolgoztam, és a *Pátrin* magazint csináltam, amikor ennek kamerával utánamentünk. A holocaust ötvenedik évfordulója volt az apropója. De most kerülnek csak elő adatok, éppen ezeknek a filmeknek a kapcsán. A közelmúltban keresett meg bennünket például valaki, aki beszélt egy faluról, amelyik négyszer cserélt gazdát 45-ben. Egyszer az oroszok, egyszer a németek, aztán az oroszok, németek ... és közben kiirtották a falu összes cigányát, asszonyokat, gyerekeket, öregembereket. A romák ott vannak elkaparva, azon a helyen, ahol legyilkolták őket, és a mai napig úgy emlegetik a dűlőt, hogy „tudod, ahol a cigányokat megölték”. De a cigányok legyilkolásáért senkit sem büntettek meg, pedig tudni lehet, hogy magyar csendőrök voltak az elkövetők. Jancsó Miklóssal készítettünk erről egy filmet, aminek *Temetetlen holtak* a címe.

Említették a roma és a magyar történelem hétszáz éves összefonódását. Elismerik-e ezt a mai magyar köztudatban?

D. Á.: A második világháború óta nagyon megváltozott a helyzet. Megváltozott részint a tényleges helyzet a gazdaságban, részint pedig az értelmiség sem erősítette a történelemnek e sajátosságait, nem adott róla elég hírt. De nagyobb probléma volt, hogy 1961-ben a párt Politikai Bizottsága egy olyan határozatot hozott, hogy a cigányság nem egy nép, nem egy kisebbség, hanem egy szegény népcsoport, lumpen réteg. És majd amikor a szocializmus fejlődésével a szegénység megszűnik, megszűnik e népcsoport is. Mindebben tehát egyszerre volt jelen egy tudatos asszimilációs politika és a bűnbakképzés mechanizmusa is. Így új típusú sztereotípiák keletkeztek. Harminc évig az volt az ideológia, hogy a cigányságot meg kell szüntetni. Merthogy az alja nép, méghozzá a saját hibájából.

B. J.: Ebből kikerülni sokkal nehezebb ügy. Ráadásul éppen a gazdasági válság volt a rendszerváltás egyik okozója, aminek következtében a romák több mint fele elvesztette a munkahelyét. Viszont a magyarok között is nagyon sokan elvesztették, tehát a munkanélküliségi támogatás és az új munkahelyek megszerzésében egymás konkurenseivé váltak. Fontos az is, hogy másodsor is kimaradtak a földosztásból: egyszer 45-ben, egyszer pedig 90-ben.

Az állam ezt hogyan próbálta igazolni?

D. Á.: 1945-ben azzal, hogy „nem szokta a cigány a szántást”. És 90-ben pedig azért nem kaptak földet, mert már 45-ben sem kaptak. Csakhogy akkor már a roma melósok nagyobbik része városban dolgozott, de negyedrészüik még mezőgazdaságból élt, nem is beszélve az otthon napszámba járó asszonyokról.

B. J.: 1990-re az etnikai tudat és az identitás erősítésére szerencsére a romák között is mozgalmak születtek. Mindkét oldalon megfogalmazódtak az addig elfojtott gondolatok. A roma mozgalmak különbjei igyekeztek a demokratikus ellenzékkel együttműködni, és rábírták őket arra, hogy alkotmányos garanciákat kapjanak. Tulajdonképpen a kisebbségi önkormányzati elgondolás is azt szolgálta először, hogy a helyi politikában, a helyi hatalomnál az etnikai kisebbségek ne legyenek kiszolgáltatottak a helyi demokrácia többségi elvű döntéseinek. Legyen beiktatva egy kényszeregyezségkötési mechanizmus, ami lehetővé teszi azt, hogy a többség ne gyakorolhasson nyílt elnyomást, és hogy döntéseknél bekalculálják a kisebbségi érdekeket is. Ez volt az elképzelésünk.

Jó lenne, ha ez működne az Egyesült Államokban is...

B. J.: Lehetséges. Az a probléma, hogy ezt nekünk persze nem sikerült hatékonyan megoldani. Tehát ezek a szervezetek jórészt csak látszathatalmat, látszategyeztetési jogokat kaptak, és nem kapták meg azokat az eszközöket és garanciákat, elsősorban pénzeszközöket, melyekkel partnerként, közös programokat tudnának csinálni. Ráadásul a települési önkormányzat maga dönt arról, hogy mennyi pénzt, mennyi lehetőséget ad a kisebbségnek, a kisebbségi önkormányzatnak. A kisebbségi önkormányzatnak lényegében csak ahhoz van joga, hogy felszólaljon az ülésen, de kisebbségi érdeket érvényesíteni nem igazán tud. De arra legalább alkalmas a dolog, hogy megfogalmazódjon és elhangozzon a másik érdek is.

A felszólalás lehetőségével elérkeztünk a reprezentáció kérdéséhez. Sokan, újságírók és tudományos kutatók, romák és gázsók egyaránt, gyakran sajnálkoznak amiatt, hogy a roma politikai szervezetek „állandóan széthúznak”. Mit gondoltok erről a sztereotipikus beállításról?

D. Á.: Hogy előítéletes! Milyen jogon és alapon várják el egy demokráciában, hogy bármelyik népcsoport, beleértve a kisebbségeket is, egységesen lépjen föl? A demokrácia lényege éppen az, hogy a különböző csoportok megfogalmazzák a saját érdekeiket, és konszenzusra jutnak benne. És ezek a meghatározott érdekek küzdenek egymással, és választások következtében jut az egyik hatalomra, és marad a másik oppozícióban. Mert milyen alapon várhatnánk el, hogy Magyarországnak egyetlen pártja legyen? Az maga lenne a kommunizmus, nem? Tehát a világ legtermészetesebb dolga, hogy a romák is plurálisak.

B. J.: Az egy másik kérdés, hogy a kormányzati politikának talán nem arra kellene törekednie, hogy a megosztottságot kihasználja, hanem abban kellene segítenie, hogy a fontos kérdésekben legyen lehetőség konszenzusokat kötni.

D. Á.: Az a baj ezzel, hogy miközben az a világ legtermészetesebb dolga, hogy plurális egy társadalom, a romák társadalma is, aközben a mindenkori hatalom nem partnere kíván lenni a romák képviselőinek, hanem *házicigányt* keres. Én ezt így fogalmazom meg. Befolyásolni akarja a romák egymás közötti politikáját, uralkodni akar fölöttük, és megválasztja a neki megfelelő partnereket. Nem a romák egymás között. Ez a magyarországi roma közelmúltban pontosan kitapintható. A Roma Parlamentet például arra találták ki, hogy a romák válasszák meg a saját vezetőiket, és próbáljanak konszenzusra jutni a legfontosabb kérdések ügyében, mint amilyen a kisebbségi intézmények szükségessége, a kisebbségi törvény tartalmi vonatkozásai és egy roma válságkezelő program kidolgozása.

Sajnos azonban a Roma Parlament nem volt képes jól működő fórummá válni. Az volt az egyik gond, hogy a hatalom beavatkozott, pénzzel manipulált, merthogy félt ettől a kezdeményezéstől. A másik hibát a romák maguk követték el, azzal, hogy egy hierarchikus szervezetet építettek föl kerekasztal helyett, amely folytatta a gázsó taktikát: „ha eddig a gázsók manipulálták a szegény cigány vezetőket, ezután majd mi manipuláljuk őket”, hirdette meg a programot Zsigó Jenő. Én ezen a ponton váltam ki. Az én elképzeléseim szerint, amikor még benne voltam a Roma Parlamentben, ennek egy konzultatív testületnek kellett volna lennie, melyben minden szervezet megőrizte volna a maga önállóságát, ugyanakkor a legfontosabb kérdésekben ki kellett volna alakítani azonos álláspontokat. Mondok egy példát: a cigány bűnözés fogalma. Ugye, 1989-ben, elsősorban a *Phralipe* független cigányszervezet munkájának köszönhetően, sikerült elérni, hogy a Belügyminisztériumban fölszámolták az önálló „cigányvonalat”, és betiltották a „cigány bűnözés” fogalom használatát, merthogy bebizonyították ennek alkotmányellenes és diszkriminációs voltát.

Tehát ezt a kifejezést nem használták többé a rendőrségi jelentésekben.

D. Á.: Igen, betiltották. Na most, mindeközben volt ebben a kerekasztalban egy szervezet, amelyik levelet írt a belügyminiszternek, hogy engedélyezze számukra a cigány esetek kigyűjtését a bűnügyi nyilvántartásból, merthogy őszerintük ezzel kezdeni kell valamit. Ők továbbra is használni akarták ezt a kifejezést meg a vonalvezetést is. Csak egy roma szervezet akarta ezt, a XIII. kerületi Független Cigányszervezet.

Miért?

B. J.: Hát azért, mert a magyar nacionalisták pénzelték ezt a csoportot.

D. Á.: És mögöttük ott voltak bizonyos rendőrök. Megmondták, hogy *nekik* van egy olyan, cigány ügyekben járatos ezredesük, akinek a számára ezt tegyék lehetővé.

B. J.: A dologhoz hozzátartozik, hogy a rendszerváltás előtt közvetlenül a pártszervek, a népfront meg a rendőrség is igen buzgó munkát folytatott annak érdekében, hogy cigány szervezeteket hozzon létre saját, megfizetett embereiből: abból a célból, hogy ellenőrzésük alatt tudják tartani a folyamatokat. Ők írták az alapszabályaikat, ők adták hozzá a pénzt, tudatosan ellensúlyozni kívánva azt, hogy vannak független roma szerveződések. Ennek a vonalnak az ideológusát úgy hívják, hogy Báthory János. Régebben meg Vass Csaba volt még, aki a Hazafias Népfrontban a társadalmi szervezetek ellenőrzéséért felelt a párt előtt, és az MSZMP utolsó Politikai Bizottságnak is tagja volt. Báthory János pedig a legutóbbi választásokig (1994) az Etnikai és Kisebbségi Hivatal alelnöke volt, és jelen pillanatban is Tabajdi Csaba államtitkár közvetlen tanácsadója roma ügyekben.

D. Á.: Tegyük ezt más kontextusba. Merthogy ugye, az volt az ideológia, és ezt sajnos nagyon gyakran hallani a mai napig, hogy a romák között sokkal magasabb a bűnözés, mint a nem romák között. Miközben az igazi szociológiai kontrolcsoportos vizsgálat az ugyanolyan szociális és műveltségi viszonyok között élő romák és nem romák összehasonlítása lehetne. Persze, a kérdés úgy néz ki, hogy ha a bűnözőket fölállítják, mondjuk, ezret egy sorba, akkor találnak közöttük 990-et, akik tyúklopási ügyek miatt kerültek börtönbe, és tízet viszont, akik milliárdokat raktak zsebre, ha egyáltalán börtönben vannak.

B. J.: Na most, a szegények között sok a cigány. Tehát ott is sok lesz a bűnöző. De ez nem azt jelenti, hogy attól bűnöző, mert roma, hanem attól, hogy szegény.

Léteznek olyan kelet-európai statisztikák, melyek azt mutatják, hogy az erőszakos bűntettek aránya a romák között sokkal kisebb, mint a nem romák között. Az emberölés esetében például a romák aránya sokkal kisebb.

B. J.: Az erőszakos bűncselekmények miatt elítélt romák között is volt olyan vizsgálat Magyarországon, mely szerint a szabadságvesztést erőszakos bűncselekmények miatt töltő romáknak majdnem felénél a motívumok között szerepelt a kisebbségi mivolta miatt őt ért vélt vagy valós sérelem. Hogyha következtetes vagy, akkor ezek politikai foglyok. Merthogy azért keveredtek verekedésbe, mert őket megsértették a cigány mivoltukban – vagy úgy érezték, hogy megsértették őket –, és ebben a sérelmükben az államtól nem is remélhettek jogvédelmet maguknak.

D. Á.: Ez a nyolcvanas években történt, miközben nem volt a magyar törvények között olyan, amelyik védte volna az etnikai identitást, illetve amelyik a rasszista megnyilvánulásokkal szemben fellépett volna. Most végre hoztak ilyen törvényt. Most, hat évvel a rendszerváltás után. Én azt hiszem egyébként, hogy mindezek ellenére egyre több roma vállalja emelt fővel a saját cigányságát.

Melyek azok a különböző szimbólumok, történelmi események, kulturális sajátosságok, amelyekre büszkék a romák?

D. Á.: Ennek megvan a maga története. A hetvenes évek legelején a képzőművészetekben és az irodalomban jelentkeztek roma művészek, akik magyar és cigány nyelven is alkottak. Miközben tilos volt romának lenni, mert érvényben voltak azok a határozatok, melyek ezt törvényen kívül helyezték. 1971-ben jelent meg Bari Károly első verseskötete, ő akkor 17 éves volt. És minthogy magyar nyelven írt, a magyar irodalom és a magyar költészet legújabb, legnagyobb figurája lett. Ezt az egész ország tudta. Miközben a versei tele voltak az ő roma identitásával. Valamivel később megjelent Lakatos Menyhért első kötete is. Ez a két irodalmi esemény a reveláció erejével hatott. Számos nyelvre lefordították őket, franciára, németre, angolra. És a hetvenes évek elején, közepén jelentkezett Balázs János, naiv cigány festő, akinek a művei megint pillanatokon belül világszerte ismertek lettek. Ez mind aközben történt, amikor azért a roma zene jelenléte is folyamatos volt. A hetvenes évek elején kezdtünk diákmozgalmakat szervezni a roma kultúra elnyomása ellen. Erről az időszakról tudni kell, hogy az aprófalvak munkaképes cigánysága többnyire városokba húzódott. Vendégmunkások voltak, munkásszállásokon laktak, aztán hétvégeken hazamentek. Ezeken a munkásszállásokon kezdtük el a roma népzene gyűjtését és színpadra állítani. A roma kultúrát ezáltal nemcsak a putrik világában lehetett megtalálni, hanem a színpadokon is. És ez hallatlan erőt adott a romáknak.

Tehát azt kell mondanom, hogy a roma identitás megerősítésében a művészetek voltak a legmeghatározóbb tényezők. Nagyon gyakran nem a nyelv. A nyelv is fölmerült, de nem olyan meghatározó erővel, mint, mondjuk, az akkori Csehszlovákiában. Alapvető különbség a magyar helyzet és a csehszlovák helyzet között, hogy ott, hogy ha született irodalom, akkor az cigány nyelven született elsősorban (mint Tera Fabianova esetében). Nálunk elsősorban magyar nyelven, és csak töredéke cigány nyelven: máig a legmeghatározóbb cigány nyelvű szerző Choli Daróczi József.

Ugyanakkor sajátos versenyhelyzetbe került a roma folklór és a kávéházi cigányzene. Számátalan rendezvény volt, például az olvasótábori mozgalom, a képzőművészeti kiállítások és a különböző kulturális rendezvények sora, ahol nagyon nagy szerep jutott a roma folklórnak. Ezek voltak a roma identitás látványos részei, miközben a közismert cigányzenét nem használták identitásjelző kapaszkodónak. A roma folklórmozgalom gyakorlatilag egyidős és egygyökerű a magyar táncművészeti mozgalommal. És ami nagyon érdekes, hogy a nacionalista vonal mindig megpróbálja kisajátítani a magyar táncművészeti mozgalmat, miközben akik csinálták és csinálják a táncművészeti mozgalmat, azok teljesen nyitottan viselkednek: például a romákkal, de az összes többi kisebbség kultúrájával szemben is.

Melyek azok a művészeti alkotásokban felmerülő motívumok és témák, amelyek segítségével meg lehet ragadni, hogy az alkotók számára mi is a roma identitás?

D. Á.: Bari Károly költészetében, példának okáért, éppen a kivetettség, társadalmonkívüliség és ennek a kitaláltságnak a rendkívüli katarzisa. Ez a berobbanni, betörni akarás. Annak kikövetelése, hogy becsüljék a méltóságában. És ugyanakkor a rendkívüli képi látásmód. Akkor is, ha magyar nyelven ír, és nem a cigányságáról ír, óhatatlanul átszivárog a versein a hajszálgökök keresztül ez a látásmód, ez a világról való gondolkodás. Lakatos Menyhért prózájában, témaválasztásaiban, ahogyan figurái megélik azokat a helyzeteket, abban benne van a cigány világ sajátossága, és műveinek szerkezete is teljesen hasonló a cigány népmesékéhez.

A festészetre a rendkívüli színgazdagság a jellemző; a forma és a mondanivaló tekintetében nagyon sok a hasonlatosság az alkotók között. Sokan közülük eljutottak egy exp-

resszív látásmódig. Meghatározó egyénisége a roma képzőművészetnek a közelmúltban elhunyt Péli Tamás, aki a roma mitológia megteremtésével ugyanazt az utat járja meg, mint a felvilágosodás és a klasszicizmus korának magyar festészete. Péli az Amszterdami Királyi Akadémián tanult, a festészete sokkal inkább a reneszánsz korról, mint a modernnel tart rokonságot. Az ő tanítványa Szentandrásy István, akinek képeit májusban Prágában a Magyar Kulturális Központ állította ki. A folklórról János többet tud mondani.

B. J.: A romáknak nincs igazából külön, egységes vallásuk, egyházuk. A kultúra a nyelvben, a szokás- és hagyományrendszerben, értékrendszerben maradt fenn és él ma is. Ennek megfelelően akkor, amikor felmerül a romasághoz tartozás, a roma viselkedésmód, az identitás önmeghatározása, illetve az ezzel kapcsolatos ideológiák, akkor ez nagyon gyakran azt jelenti, hogy a folklórban megfogalmazott közösségi értékekhez, szokásokhoz, hagyományokhoz és a közösség által létrehozott kulturális termékekhez nyúlnak vissza. Az identitás-tudatban a folklór tulajdonképpen az a pótszer, ami pótolja a más népeknél létező írott történelmet, az írott irodalmat, a nemzeti tudományt. A roma folklór élő folklór, nem kiállítási díz. Tehát él a balladakincs, születnek a mai napig balladák, mesék, dalok, mert élő közösségek kitermelik magukból. Saját ízlésük szerint, hagyományaik, értékeik szerint fogalmazzák meg a világot maguk körül. Ez egyébként a harmadik világban általános, Európában már ritka.

A hetvenes és nyolcvanas években a roma értelmiségiek elmentek a munkásszállók romáihoz tanulni, gyűjteni, majd a színpadon bemutatták nekik ugyanazokat a dolgokat, azok értékeit, szépségeit, amiket ott megtanultak, rábreszelve őket arra, hogy minnek is vannak a birtokában. Az nemcsak az ő szűk közösségüknek érték, hanem egységes emberi érték, tehát az egész emberiség értéke, már a művészet kategóriájába tartozik. Ezeknek az értelmiségieknek a vezetésével kialakult egy folklór-klubmozgalom, együttesek, világhírű csoportok jöttek létre. Most már száz fölött van azoknak a kultúrcsoportoknak a száma, amelyek ezt a hagyományos kultúrát keresik, kutatják, fejlesztik, bemutatják. Budapesten nincs olyan hét, hogy ne lennének telt házas hangversenyek.

A különböző sztereotípiák és az identitás kialakításában is fontos szerepe van különböző történelmi eseményeknek és az etnikai eredet keresésének. Oroszországban például az ottani romák nagyon erőteljesen kötődnek különböző indiai kapcsolatokhoz. Ezeknek a kapcsolatoknak az újratermelése fontos számukra: mindez az indiai öltözetek viselésében, az Indiába látogatásban és nagyon sok más hasonló dologban is megnyilvánul.

D. Á.: Persze, mert nekik közelebb van India. Két dolgot szeretnék a magyar romák identitásának vonatkozásában ezzel kapcsolatosan mondani: a magyar romák magyarnak, tehát Magyarországhoz tartozónak vallják magukat. India történelmileg messze van. De az a tény, hogy például filmekben ezek a rájuk hasonlító arcok előjönnek, az valami iszonyatosan jó dolog. A romák ugyanígy viselkednek például a feketékkel is.

Nekem hasonlóképpen kevés kötődésem van Indiához. Keveset tudok róla, meg a családom is. De példának okáért, amikor még egészen picike gyerek voltam, az anyuék voltak moziban, és megnézték a *Csavargó* című indiai filmet. És ennek a filmnek a zenéje a mai napig megmaradt és popularizálódott vagy folklorizálódott. Számontartják, a mai napig el tudják énekelni. Az persze nagyon érdekes, hogy mi az, ami a filmekből vállalható ... ahol büszkék, okosak, szépek a cigányok, mint *A cigánytábor az égbe megy* című filmben. Nagyon szeretik a romák magukat hősnek, szépnek, jónak érezni. És minthogy nagyon keveset találkozhatnak ezzel, különös jelentőséggel bírnak az ilyen filmek.

Nagyon érdekes volna megtudni, hogy a romákat milyen gondolatokra készítetik az ilyen filmek, hogy mit gondolnak róluk, és hogyan beszélnek róluk.

D. Á.: Tényleg izgalmas lehetne. Magamon is azt veszem észre, ha ilyen filmeket nézek, hogy piszok jól esik, és felszabadultan kacagok rajta. Bennem van ugyanaz a mozdulat, az a gesztus.

Ágnes, a te gyermekkori emlényeid között voltak-e olyan filmek, olvasmányok, melyek számodra meghatározó módon a romákat pozitív vagy negatív képből tüntették fel?

D. Á.: Az én gyerekkoromban még csak elvétve volt rádió vagy televízió a roma telepeken, de ha volt, annak nagyon felértékelődött a szerepe. Amikor én hetedik-nyolcadik osztályos voltam, akkor a romák közül nekünk volt elsőnek televízió, tehát sokat jártak hozzánk. Ezek a közös rádiózási, tévézési alkalmak kiszorították lassan, de biztosan azokat a közösségi alkalmakat, családi összejárásokat, melyek korábban meghatározóak voltak. Biztos, hogy nem független a saját tapasztalatomtól, ha azt mondom, hogy ennek a falunak a társadalma egy nőközpontú társadalom volt. Ugyanis a férfiakat elvitték a frontra a második világháborúban, és sokan ott is maradtak. A nőknek így meghatározó, véleményformáló szerepe volt a faluban. Volt két öreglány, akik ha valamire azt mondták, hogy „nem illik, nem szabad”, akkor azt nem volt szabad csinálni.

Az idősebb asszonyok közül ketten tudtak olvasni. Az esték úgy néztek ki, hogy nagyon gyakran összejártak a családok beszélgetni és énekelni – és olvasni is. Vernét, Mikszáthot, Jókait, Maupassant-t, a világirodalom legszebb regényeit hangosan olvasták föl, és vidámodott rajta az egész társaság. Ahogy haladt az idő előre, a felolvasó szerepét előbb a nagyobb lányok, aztán a kisebbek vették át. És minél jobban tudott valaki tagoltan, kifejezően, értelmezve olvasni, annál gyakrabban kérték meg, hogy „na, te olvassál”. Ily módon a véleményformálásnak és a történetek nagy beleéléssel, nagy megelevenítőképességgel továbbadásának hagyományos roma kultúrabeli szerepe továbbvívódott, funkciójában maradt, még akkor is, ha rátevődött is egy, idézőjelben, „európai kultúrára”. A hagyományos roma kultúra és az írott európai kultúra szerencsés módon találkozott egymással, és meggyőződésem, hogy ennek többszörösen is haszna volt. Az iskolához való viszonyt is befolyásolta ez a spontán felolvasó program. Ugyanis furcsa módon a lányok valahogy könnyebben fogadták az iskola által nyújtott értékeket, jobban követték, nagyobb volt az alkalmazkodókészségük. De miközben a lányok jobban akartak iskolába járni, mint a fiúk, számukra mégis inkább csak a háziasszonyi szerep maradt. „Neked itt van a helyed, lányom”, mondták. Szerencsére anyám még a falu véleményformáló öregasszonyaival szemben is ragaszkodott ahhoz, hogy továbbtanuljak.

Ami a filmeket illeti, gyerekkoromban nem éreztem, hogy szétvált volna a magyar identitás és a cigány identitás. A hősök a romáknak is hősök voltak, ha szenvedtek, velük szenvedtek, ha győztek, velük győztek. Szóval, a legkisebb királyfi a meséből csak egyszerűen királyfi volt, és nem volt külön a homlokára írva soha, hogy ez cigány királyfi, ez meg gázsó királyfi. A filmekben közvetített viselkedési mintákat és értékeket a roma közösség ugyanúgy a magáévá tette és követte, átérzte és elfogadta, vagy éppen ellenkezőleg, elutasította, mint a többiek. A *Meseautó* vagy a Jávor Pál által megjelenített ideálok mindenki számára egyformán ideálok voltak. Az persze egy más kérdés, hogy a különböző rétegek mennyire voltak abban a helyzetben, hogy elérhessék ezeket az ideálokat, stílusokat, életmódokat. És hát a romák közül talán a legkevesebben voltak ilyen helyzetben.

Később, a hetvenes években meghatározó élményem volt a *Cséplő Gyuri* című film, ami szociográfiai pontossággal megmutatta, hogy hiába ígért a szocializmus mindenki számára felemelkedést, a romák számára sokkal nehezebb volt az út. Hiába akartak dolgozni, érvényesülni, ha a munkahelyen a munkatársak minduntalan érzékeltették velük, hogy ők mások, nem közéjük valók. Ez a film megmutatta a szocializmus illuzórikus voltát.

Televíziós szerkesztői munkában hogyan jelennek meg ezek az élmények és tapasztalatok? Hogyan fogtál hozzá ehhez a munkádhoz?

D. Á.: 1991 környékén Peták István vezetésével nemzeti műsorok indultak be a tévében, köztük egy roma program is. De a különböző roma szervezetek és értelmiségiek morgolódtak, hiszen mégiscsak viccesen nézett ki, hogy 1991–92-ben úgy lehetett cigányokról műsorokat csinálni, hogy a készítők között nem volt egyetlen cigány sem. Ezzel a hagyománnyal kívánta a TV2 intendánsa szakítani, amikor összehívta a roma ügyekkel foglalkozó roma és nem roma értelmiségieket. Azon a beszélgetésen felmerült, hogy át kellene alakítani a szerkesztőséget, és az is, hogy miképpen.

Egy roma szerkesztőség mégiscsak másképpen készít egy ilyen műsort. Először is romának lenni, a roma létből fakadó helyzeteket ismerni sors és adottság kérdése. Megjeleníteni tudni ezt, az egy másik kérdés. Azt hiszem, hogy a mi *Pátrin* magazinunk van abban a szerencsés helyzetben, hogy miközben megéljük és ismerjük ezeket a helyzeteket, meg is tudjuk jeleníteni. Azt hiszem, egyértelműen ennek köszönhető az a bizalom, amivel a műsorainkat fogadják. Ezt olyan apróságokon mérjük le, hogy ha valakinek szüksége van segítségre, akkor természetesnek veszi, hogy hozzánk forduljon tanácsért. Ez persze, magában foglalja azt a gondolkodásmódot is, hogy a televízió egy hatalmas, mindenható intézmény, mi persze, korántsem tudunk mindennek utánajárni. De ebben bizony benne van az is, hogy amikor a romák ellen különböző atrocitásokat követtek el, és amikor más újságcikkek és televíziós műsorok úgy foglalkoztak a romákkal, hogy nem kérdezték meg az ő véleményüket, akkor mi merészeltük ezeknek a helyzeteknek az ellentmondásosságát, kifacsartságát, minden rákfénjét feltárni és nyilvánosságra hozni. Számtalan esetben a rendőrség figyelmét is nekünk kellett felhívni ezekre az atrocitásokra. Ehhez képest az előző műsorok jól fésült műsorok voltak, konfliktusokat abszolút nem vállaltak fel, a külső társadalom cigányképeinek és elvárásainak megfelelően mutattak be lakodalmakat, vállalkozókkal készítették interjúkat, börtönriportokat csináltak. A konfliktusokat pedig messze elkerülték.

1992. szeptember 5-én volt az első adásunk. Ebben az első adásban egy elfelejtett történeti évfordulóról, a „Nyúzóvölgyről” készített riportot hoztunk. Az első műsorok között csináltunk portréfilmet a nagyon tehetséges képzőművész Pongor Beri Károlyról, bemutattuk, hogy ő itt politikai üldözésnek volt kitéve, aztán elmenekült Németországba, de a változások hírére hazajött, merthogy ő ehhez a földhöz ragaszkodik. És egyszer csak azon vettük észre magunkat: nem tehetjük meg, hogy ennyire távolságtartóan, a napi eseményekkel sem törődve, pusztán csak okítsunk. Merthogy ugye közben egy héten belül történt két olyan atrocitás, amelyik alapvetően fényt derített arra, hogy itt iszonyatosan rossz a helyzet.

Kétegyházán volt egy verekedés, miután egy roma családra rágyújtották a házat. Két fiatal kollégám utánament ennek az esetnek. Ahogy kiszálltak az autóból, éppen egy rendes lincselési hangulat volt a templom előtt. A romákat felszorították a templom kerítésére. A munkatársaim, látva a helyzetet, kiszálltak az autóból, abban a pillanatban bekapcsolták a magnetofonukat, és azt mondták, „Jó napot kívánok, mi is van itt pontosan? Mondják már el nekünk”. A nyilvánosság ereje abban a pillanatban visszahőköltette a tömeget, és megakadályozta a lincselést. Biztos vagyok benne, hogy az a feszültség azért nem fokozódott tovább, mert ott volt a nyilvánosság. Nagyon furcsa volt azonban, hogy a romákat rajtunk kívül csak egyetlen újságíró szólaltatta meg, az a rádiós riporternő, aki éppen a telepen tartózkodott, amikor az események megtörténtek. Míg más riportok a polgármestert kérdezték, a mi képeinken ott voltak a romák is, törött karral és bezúzott fejjel. Nagyon pontosan érzékelhető volt, hogy itt nem egyszerűen egy családról van szó, hanem a cigányokkal szembeni előítéletekről.

Egyébként nekünk már akkor is szilárd meggyőződésünk volt, hogy a rendőrség tétlensége és a szemléletükben megjelenő alapvető hibák hozzájárultak ahhoz, hogy a feszültségek tovább fokozódtak. Ugyanis ha valaki valamit elkövet, akkor annak neve van, akkor az

megnevezhető, az felelősségre vonható. Ha ezt elmulasztják, akkor egyszerre arctalan tömeg válik belőle. Akkor lehet cigányozni, lehet románozni, magyarozni, szerbezni, horvátolni, és a sor végtelenül folytatható. Akkor megfoghatatlannak és ellenségnek minősülnek az emberek. Míg hogyha meg vannak nevezve, akkor felelősek a tetteikért, az arcukért, az elkövetett és meg nem akadályozott eseményekért. A rendőrség a tétlenségével cinkossá vált. Elfelejtette megfogni azokat a romákat, akik tényleg elkövettek valamit, mint ahogy elfelejtette megnevezni és felelősségre vonni azokat a gázsókat is, akik a gyűjtogatásban ott voltak. Az ország közhangulatát alapvetően befolyásolta, hogy nem volt hatékony, részrehajlás nélküli igazságszolgáltatás. Nem telt bele egy hét, és kettős gyilkosság történt az ország másik részén. És a cigányellenes atrocitások sora folytatódott. Mi a *Pátrin* magazinban nem akartunk ezekkel a dolgokkal foglalkozni, szívesen elkerültük volna. De egész egyszerűen nem tudtunk volna a tükörbe nézni, hogyha nem járunk ezeknek utána.

A magyar újságírás mennyire vette át a riportjaitokat? Hiszen ha valaki veszi azt a fáradságot, hogy oknyozó riportot készít, akkor azt más műsorok is bemutatathatják, szélesebb közönséghez is eljuthatna.

D. Á.: Más televíziós műsorok nem vették jó néven azt, ahogyan mi láttuk és láttattuk a helyzetet. Például az örkényi cigány pogrom után egy nappal készítettünk egy filmet, melyen tisztán látszott, hogy az embereken még frissek voltak a verés nyomai, és véresek voltak a kötések. Az esetről szóló első összeállításban a romák mondták el a történeteket, és minthogy a helyi rendőr nem vállalkozott az interjúra, azt nem is adhattuk le. Muszáj volt rövidíteni, és a műsort egy kerekasztal-beszélgetéssé formálni, ahol a megyei rendőrkapitány is jelen volt. Élő műsorban szembesülhetett a történetekkel. Azt is elmondtuk neki, hogy mi nagyon szeretnénk szeretni a rendőrséget, és annak csupán annyi az előfeltétele, hogy ugyanazok a jogok és kötelességek érvényesüljenek minden ember tekintetében. Mert hogyha a romák nem érzik a jogállamiság érvényesülését, ha nem érzik, hogy a törvény őket is megvédi, akkor félő, hogy maguk fognak igazságot tenni.

*Replika: Mit tartasz fontosnak bemutatni a romák életéből? Mi a *Pátrin* magazin ars poeticája?*

D. Á.: Szeretnénk minél többet megértetni az életünkben, a lelkünkben, a gondolkodásunkból. Nem csupán dokumentumfilmekkel, hanem sok-sok művészi érték és persze, a hagyományaink bemutatásával. Ez nem is olyan egyszerű, már csak azért sem, mert az operatöreink például nem tudnak cigányul. Tehát nekik időt kell adni az emberi, meleg közelség kialakítására, hogy ne egyszerűen csak értsék, de értessék is meg a tárgyat – képileg is segítsenek elfogadtatni bennünket. Ehhez persze, idő kellene. Abból pedig, sajnos, nekünk kevés van, hiszen az egész országban laknak romák, mindenüvé várják a szerkesztőségünket, amely a maga három emberével bizony nem tud mindenütt ott lenni, ahol fontos dolgok történnek.

Másik részről a napi eseményeket kell követnünk, információt és tudásanyagot kell szolgáltatnunk. Egyetlen példát mondok. A legelején, néhány nappal azután, hogy tévézni kezdtünk, találkoztam az utcán a kisebbségi hivatal munkatársával, aki arról számolt be, hogy ösztöndíjat adnak a roma fiataloknak, de mindössze negyvenheten jelentkeztek. Miután meghirdettük a pályázatot a műsorunkban, megkérdeztem őt újra, és örömmel újságolta, hogy hatszáznegyven a jelentkezők száma. Azt is mondhatnám, hogy a mi információinknak köszönhetően sok roma fiatal sorsa megváltozott.

Sok szempontból tényleg tanítás az, amit csinálni kell. Feladatunknak tartjuk azt is – többek között –, hogy szokásokat mutassunk meg, és ezzel gyakran visszatánítunk hagyományokat. Megtanítjuk a romáknak és a nem romáknak azt, hogy kik is vagyunk, tehát a kul-

túra erejével megpróbáljuk megmutatni a másság értékeit. De ugyanakkor a mindennapi tudnivalók köre is nagyon fontos, akár programokról, akár pályázati lehetőségekről van szó. Többször úttörő jelentősége van annak, amit csinálunk. Karáth Imre, külsős kollégám, egyszer például arról hozott hírt, hogy Bátaszéken földet kaptak a romák, és már el is kezdték művelni. Rögtön tudtuk, hogy erről film kell nekünk. Műsorainkban már korábban is gyakran hangsúlyoztuk, hogy adjanak földet azoknak a romáknak, akik igénylik, hiszen a romákat már kétszer is kifejejtették a földosztásból. Szóltunk róla, hogy ha földet kapnának, sokat javulhatna a vidéken lakó roma tömegek sorsa – hiszen a romák hatvan százaléka még mindig falvakban lakik. Ekkor legalább azt megtermelhetnék, ami a minimális szükségleteikre elég. Arra hoztak a kollégák élő példát, amit mi elméletileg pontosan tudtunk. Bemutattuk a filmet tavaly tavasszal, amikor veteményeztek, és bemutattuk a sikeres betakarítást is. És mire tél lett, az ország különböző pontjairól hívtak bennünket, hogy menjünk forgatni, mert ők is földet kértek, és már folyik a parcellázás. Vagyis követőkre talált a bátaszéki példa. Ha ezt nézem, tanítás ereje van egy egyszerű riportnak is.

Aztán nagyon fontosnak tartjuk a romák és magyarok közötti együttélés bemutatását. Azt tervezzük, hogy készítünk egy ötször tizenöt perces oktatófilmet a magyarországi romák történelméről. Ebben a kezdetektől a napjainkig, legalább a fontosabb szakaszokat kiemelve, végigkísérjük a romák magyarországi történetét. Talán, ha tudatosítjuk, hogy hat-hétszáz éve egymásra utaltan élünk együtt, s hogy a romák a nagy történelmi fordulópontokon is mindig magyar hazafiakként viselkedtek, sokat tehetünk a szolidaritás kialakításáért. Hasonlóképpen sorozat állítható össze a roma művészek portréfilmjeiből, amelyek közül jó néhányat már elkészítettünk: közöttük Lakatos Menyhért író, Péli Tamás, Szentandrassy István, Pongor Beri Károly, Oláh Mara, Bada Márta és Gyügyi Ödön festőművészek portréfilmjeit. Eddig már kétszer sikerült elérnünk, hogy Roma Est legyen a Magyar Televízióban. Az ideit, a harmadikat, az emberi jogok napjára, december 10-ére tervezzük.

Úgy tudom, hogy a roma nemzetiségi műsor nagyon sikeres és nemcsak a romák között.

D. Á.: Meg kell nézni a nézettségi mutatókat. Többen néznek bennünket, mint a többi nemzetiségi műsort együttvéve, és ezek a mutatók csak a nem roma nézőkre vonatkoznak. Biztos vagyok benne, hogy az a közvélemény-kutató intézet, amely a kutatást végzi, nem válogat be száz romát a kétezer fős mintába az országos lakossági arányoknak megfelelően. Nem tudunk úgy menni az országban, hogy ne emlegetnék, ami a korábbi adásainkban hangzott el. Aztán az egyik kollégám, aki valahol a nyolcadik kerületben lakik, azt mondja, hogy amikor az adás megy, akkor hiába megy ki az utcára, ott egy romát se lát. Szerintem akkor nem történik semmi, betörés meg semmi sincsen, azok is mind hazamennek. Jót kacagtam rajta.

Tapasztaltál-e valamiféle beavatkozási szándékot, mellyel megpróbálták kívülről befolyásolni azt, hogy mi jelenhet meg a romákról?

D. Á.: Volt ilyen, természetesen. 1993 májusában, az örkényi rendőrterror után azon vettük észre magunkat, hogy a filmet, amit szombat délelőtti adásban kellett volna látnunk, lecserélték, és helyette más ment. Kész tények elé voltunk állítva. És amikor megkérdeztem az akkori főnökünket, hogy most mi van, csak nem cenzúra, mert akkor kérem írásba adni – akkor erre ő szakmai érvekre hivatkozott, hogy nem lehet a másik oldal, a rendőrség meghallgatása nélkül bemutatni egy ügyet. Mondtam neki, majd legközelebb a rendőrség beszél; arról nem volt szó, hogy én mindent egyszerre meg tudok csinálni. De végül is, ha neki szakmai érvei voltak, akkor mi is azokkal jöttünk elő, és azt mondtuk, hogy így sokkal keményebb és megkérdőjelezhetőbb történetet állítottunk össze. Úgyhogy végül is keresztülvittük az akaratunkat.

Lehet-e azt mondani, hogy ez az első alkalom a magyar televíziózás történetében, amikor a romáknak lehetősége nyílt arra, hogy befolyásolják a szerkesztési politikát?

D. Á.: Bizonyára így van, amennyiben a szerkesztési politika befolyásolását jelenti, hogy romák szerkesztik a legnagyobb hazai kisebbség rendszeres műsorát. Az tény, hogy mi vagyunk az első romák, akik folyamatosan jelen vagyunk a műsorral. És azt is el kell mondanom, hogy köszönhetően a házon belül kialakított jó kapcsolatainknak, a kollégák rendszeresen kikérik a véleményünket, információkat kérnek tőlünk, mint ahogyan mi is számíthatunk rájuk. Nagyon sok szolidaritásról tanúskodó emberi gesztust tapasztalunk. És az is igaz, hogy szerencsére nem a mieink az első roma filmek. Nem felejthetjük el, hogy Lakatos Menyhért írásából készült az *Átok és szerelem*, Osztójkán Béla írása az alapja a *Nincs itthon az Isten* című filmjének, maradandó érték Lojtkó Lakatos József *Bernarda Alba háza* feldolgozása, hogy az olyan nagyszerű filmekről, mint Schiffer Pál sorozata, ne is beszéljünk.

Nálunk a rendezők, operatőrök és technikai munkatársak a legkülönbözőbb műsorokat csinálják: nem úgy van, hogy egyetlen állandó stáb készíti a műsorokat folyamatosan. Ily módon a szerkesztők felelőssége nagyobb, meg talán átláthatóbb is a lehetőség. Nagyon sok a külsős munkatárs, aki esetenként vagy rendszeresen nálunk dolgozik, de csak a szerkesztő személye állandó és biztos pont. Hárman vagyunk belsősök, mind a hárman romák. De hadd meséljek el erről egy történetet. A közelmúltban egy családi tragédia miatt hívtak bennünket a virrasztalóba. Hét végén, késő éjszaka. Nem voltam abban a helyzetben, hogy magam menjek le, de megszerveztem, hogy a stábunk utazzon a helyszínre. A riporter-rendező Pázmándy Kata egy szót sem értett cigányul, mint ahogy Jancsó Nyika operatőr sem. De ez nem zavarta őket a kapcsolatteremtésben. A virrasztó romák elfogadták őket, mert a filmesek kellő alázattal közelítettek, és tisztelettel voltak a szokásaink, hagyományaink iránt. A romák a világ legtermészetesebb módján üzentek nekünk és az egész országnak románész-cigányul, anyanyelven. Mert pontosan tudták, hogy a nyelvtudás nem lehet akadály. Ha valaki természetes módon viselkedik a romákkal, akkor a romák annak megfelelően fogadják őt.

Az interjút Alaina Lemon és Vörös Miklós készítette